

238314

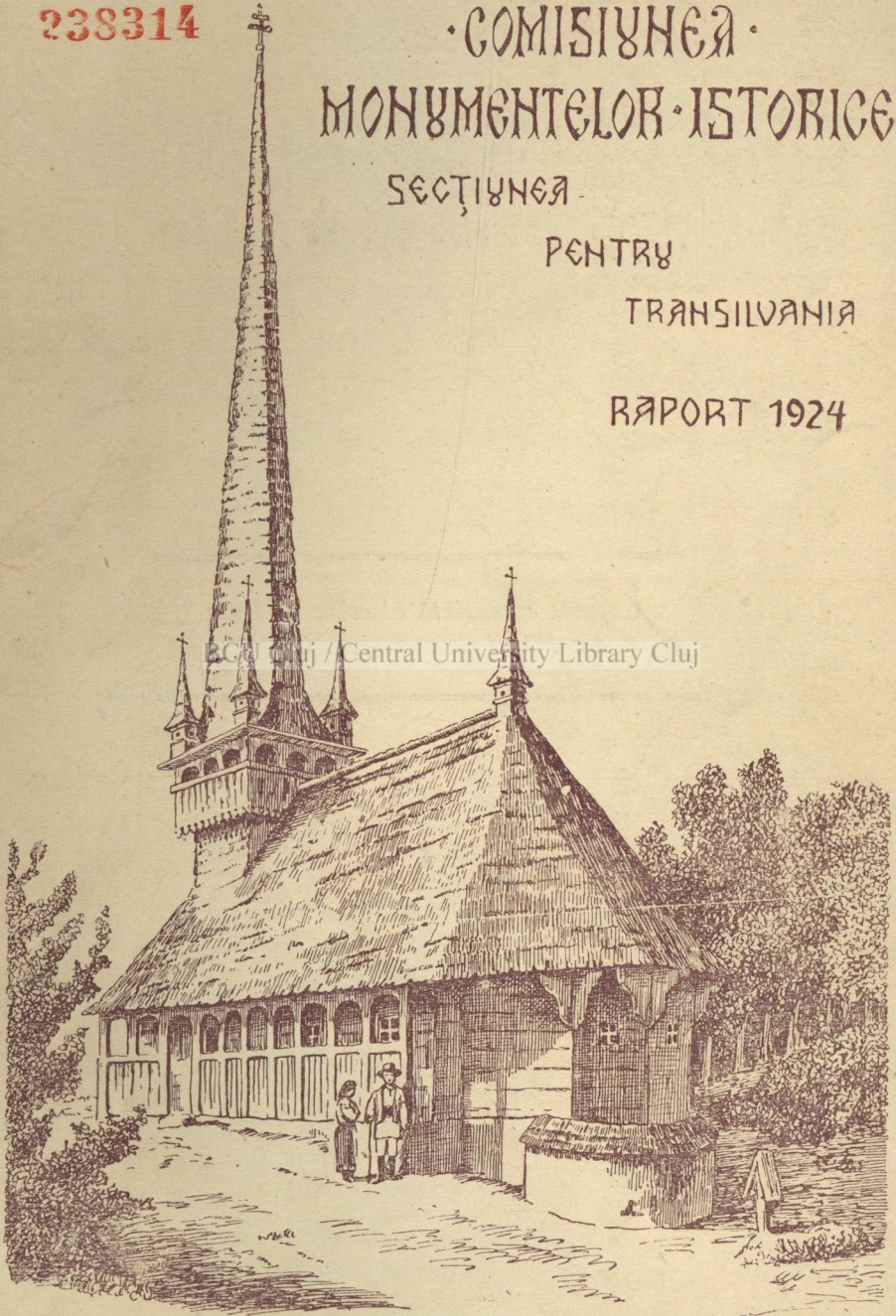
· COMISIUNEA ·
MONUMENTELOR · ISTORICE ·
SECȚIUNEA ·

PENTRU

TRANSILVANIA

RAPORT 1924

CCU Cluj / Central University Library Cluj

*Coperta reprezintă biserica de lemn
din Fildul de sus (jud. Cluj), Cluj*

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

SECȚIUNEA DIN TRANSILVANIA
ȘI ȚINUTURILE MĂRGINAȘE

— RAPORT CU PRIVIRE LA LUCRĂRILE DIN ANUL 1924 —

INTOCMIT ȘI PUBLICAT DE
CONST. DAICOVICIU
SECRETARUL COMISIUNII

BCU Cluj / Central University Library Cluj
CU O HARTĂ A LOCALITĂȚILOR MENȚIONATE ÎN RAPORT.

BIBL. UNIV. CLUJ

1478 *-9. V. 1927

EXEMPLAR LEGAL

TIPARUL TIPOGRAFIEI „INFRĂȚIREA“
CLUJ, STRADA COGĂLNICEANU 4.
1926.

238314

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE
Secțiunea pentru Transilvania

PREȘEDINTE:

LAPEDATU ALEX., Prof. de Ist. română la Univ., Cluj.

MEMBRII:

CSAKI MICHAEL, Custos al Muzeului Brukenthal, Sibiu.

DĂIANU ELIE, Protopop gr. cat. al Clujului.

LUPAȘ IOAN, Prof. de Ist. română la Univ., Cluj.

MARȚIAN IULIAN, Maior în retragere, publicist, Năsăud.

ROSKA MARTIN, Directorul Muzeului Soc. „Carpații“, Cluj.

THEODORESCU D. M., Prof. de arheologie la Univ., Cluj.

I.

RAPORT

CU PRIVIRE LA LUCRĂRILE DIN ANUL 1924.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Raport

cu privire la lucrările din al treilea an
de funcționare (1924).

Conducerea lucrărilor Comisiunii Monumentelor Istorice din Cluj, în absența d-lui președinte, Dl. profesor Alex. Lapedatu, a cărui numire în fruntea Ministerului de Culte și Arte, am avut bucuria și mândria s'o înregistrăm încă în Raportul nostru de pe anul 1922/23, a avut-o Prea Onoratul Domn Protopop al Clujului și membru al Comisiunii, Dr. Elie Dăianu.

Călcând același drum ce și l-a croit dintr'un început, Comisiunea a căutat să-și îndeplinească cu cea mai bună știință și conștiință menirea ei. Intrunindu-se, după cum cerea trebuința, Comisiunea a ținut în cursul anului 1924, în total, 9 ședințe, și anume:

1. 14 Februarie (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).
2. 1 Aprilie (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).
3. 24 Aprilie (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).
4. 5 Mai (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).
5. 13 Iunie (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).
6. 5 Iulie (Dăianu, Lupaș, Roșca, Teodorescu).
7. 11 Octomvr. (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).
8. 10 Noemvr. (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).
9. 8 Decemvr. (Dăianu, Marțian, Roșca, Teodorescu).

S'a discutat și rezolvat diferite chestiuni, pe care, după natura lor, și amintind numai pe cele de un interes mai larg, le putem repartiza în felul următor:

I. Inventarierea monumentelor și obiectelor istorice și artistice.

Lucrările Comisiunii, în această direcție, după cum s'a spus și în rapoartele anuale de pe anii precedenți,

reclamă o muncă migăloasă și îndelungată. Ceiace s'a făcut în această privință în anul acesta, nu e decât continuarea stăruitoare spre ținta urmărită: de a vedea, odată, înregistrate toate monumentele noastre din Transilvania, orânduite după județe și comune, împreună cu complectele lor bibliografice.

Până la întocmirea acestui Inventar al nostru, Comisiunea a crezut de cuviință și necesar să decidă și să ceară On. Minister al Cultelor și Artelor clasarea ca monumente istorice a monumentelor cuprinse în Inventarul Comisiunii Monum. Istorice Ungare (Magyarország Műemlékei vol. II., Bpesta 1906), aflate pe teritoriul Transilvaniei.

Pe lângă acestea, s'au mai înscris în rândul monumentelor istorice, cerându-se și clasarea lor ca atare, următoarele locuri și clădiri:

1. *Stațiunea preistorică* din hotarul comunei *Gălățeni* (j. Murăș-Turda), la locul numit „Gyepűszegárka“.

2. *Peștera dela cătunul Cioclovina* (comuna Boșorod) din jud. Hunedoara.

Ruinele unei cetăți medievale în hotarul comunei *Dumitrea Mare* (j. B.-Năsăud).

• *Biserica ort. din Mesentea* (j. Alba de jos).

” ” ” *Râpa-Râmeș* (j. Alba de jos).

Biserica (de lemn) din *Brădet* (j. Bihor).

Biserica cea veche (ort.) din *Cernat* (j. Brașov).

Biserica ort. Sf. Adormire din *Satulung* (j. Brașov).

Biserica ort. din *Turcheș* (j. Brașov).

Biserica gr. cat. din *Cluj*.

Biserica ort. din *Apahida* (jud. Cojocna).

Biserica ort. (de lemn) din *Cojocna* (j. Cojocna).

Biserica gr. cat. din *Feleac* (j. Cojocna).

Biserica gr. cat. (de lemn) din *Feiurd* (Coadă Felea-cului, fostă în Fildul de mijloc, j. Cojocna).

Biserica ort. din *Somesfalău* (j. Cojocna).

Biserica ort. din *Oprea-Cârțișoară* (j. Făgăraș).

Biserica ort. din *Streja-Cârțișoară* (j. Făgăraș).

Biserica de lemn din *Buzești* (j. Sătmar).

Biserica veche, ort. din *Apoldul de jos* (j. Sibiu).

Biserica ort. din *Avrig* (j. Sibiu).

Biserica ort. din *Sibiel* (j. Sibiu).

Biserica ort. din *Topârcea* (j. Sibiu).

Casa Episcopală din *Răşinari* (j. Sibiu).

Biserica ort. din *Turda*.

Atât siguranţa monumentelor cât şi valoarea negăduită a lor au făcut indispensabile aceste clasări, la care, cu timpul, se vor adăugi şi altele, umplându-se astfel lacunele din inventariile existente.

II. Păstrarea şi îngrijirea monumentelor.

Comisiunea şi-a dat şi până acum toată silinţa de a răspândi în păturile cât mai largi ale societăţii dragostea pentru tot ce ne este amintire scumpă din trecut. Distribuirea rapoartelor anuale şi a „Legii pentru conservarea şi restaurarea monumentelor istorice“, numirea de membri corespondenţi, ţinerea de conferinţe cu ocazia vizitării anumitor monumente, toate au urmărit acest scop. Rezultatul însă, deşi vădit, nu ne mulţumeşte pe deplin. Se mai întâmplă şi acum cazuri regretabile când trebuie să apelăm la autorităţi pentru oprirea distrugerilor, şi săpăturilor nepermise (căutări de comori sau „cerceţări ştiinţifice“ săvârşite de particulari, fără nici o încuviinţare). Mai regretabil e că, uneori, chiar aceste intervenţii rămân fără nici un efect.

Starea aceasta a lucrurilor se datoreşte, credem, în mare parte şi faptului că Legea din 1919 nu e cunoscută în deajuns şi îndeosebi nu e destul de clară în ce priveşte aplicarea ei.

De aceea, am crezut de absolut necesară, tipărirea, în câteva mii de exemplare, a unor „Instrucţiuni“ prin care să lămurim marele public, (ne gândim, în primul rând, la intelectualii dela oraşe şi cărturarii satelor) şi autorităţile administrative, despre însemnătatea monumentelor istorice şi artistice, felul lor, procedeele de urmat în anumite cazuri şi sancţiunile ce se aplică contravenienţilor. Toate, bine'nţeles, în cadrul dispoziţiunilor cuprinse în Lege. Instrucţiunile vor apare odată cu acest anuar şi vor fi distribuite tuturor Prefecturilor.

2. Am intervenit, în special, la Comandamentul Jandarmeriei din Petroșeni, pentru o mai riguroasă supraveghiere a locurilor cu resturi antice din Sarmisegetuza și Grădiștea Muncelului, unde „săpături“ de tot felul se practica neconținut.

3. S'au interzis, prin autoritățile administrative, săpăturile din hotarul comunei Gălățeni (Murăș-Turda), numit „Gyepűszegárka“, și dărâmarea bastionului bisericii-castel din Moșna (j. Târnava Mare); la propunerea dlui Dr. V. Roth, membru coresp. al Comisiunii, am cerut comunei Călnic (j. Sibiu) ridicarea pe un alt loc decât în fața „Burg“-ului, a depozitului pompierilor, însă fără rezultat, intervenția fiind prea târzie. Primăriei orașului Turda i-am cerut, ca una ce e și proprietara clădirii, ținerea în bunăstare a „Casei Culturale“ din acea localitate și, în sfârșit, Primăria orașului Cluj a fost rugată să evacueze atelierul de tâmplărie din bastionul „Baba Novac“, ferindu-l astfel de primejdia unui incendiu.

4. Parohia evanghelică lutherană din Sebeșul săsesc, intenționând a face niște neînsemnate transformări la arcadele ce înconjoară vechea biserică, cu scopul de a le da o destinație practică, Primăria orașului — precum se și cuvenia — a interzis începerea lucrărilor, deferind chestiunea Comisiunii. După studiarea planului de lucrări, aceasta a încuviințat executarea lucrărilor, punând anumite restricțiuni și însărcinând cu controlul lor serviciul edil al orașului. Prezența dlui Dr. V. Roth, în fruntea comunei bisericesti, este, de altfel, o garanție că caracterul original al arhitecturii nu va suferi.

5. Am cerut relațiuni: parohiei rom. catolice din Bisericiani (Szentlélek, jud. Treiscaune), asupra stemei Moldovei din biserica rom. catolică, iar parohiei ref. din Zlatna asupra sarcofagului desgropat din cimitirul comunei. Răspunsul celei dintâi nu ni-a sosit, iar cel dela parohia reformată din Zlatna a fost că sarcofagul e neatins.

6. S'a discutat chestiunea conservării gîmiei turcești din Boroșineu (j. Arad) hotărîndu-se vizitarea ei în vederea exproprierii și a lucrărilor de executat.

7. S'a încuviințat dărâmarea mai multor biserici, a căror conservare nu prezintă nici un interes mai deose-

bit, dispunându-se însă sau fotografiarea clădirii sau păstrarea unor părți vrednice de a fi menținute. Acestea sunt: Bisericile de lemn gr. cat. din Budiul de Câmpie (j. Turda-Arieș), Chimitelnicul de Câmpie (j. Turda-Arieș), Mischiu (j. Turda-Arieș), Nearșova (j. Cojocna), biserica de lemn ort. din Forosig (j. Bihor) și biserica gr. cat. din Hundorf (j. Târnava-mică).

8. La cererea orașului Odorheiu, am aprobat demontarea monumentului, ridicat de fosta stăpânire în piața orașului, întru amintirea serbării „Mileniului“ maghiar, care, pe lângă că nu reprezintă nici o valoare sub raport artistic, nu mai avea ce căuta în inima României întregite. Placa comemorativă s'a depus în arhiva județeană.

9. Au fost vizitate următoarele clădiri:

a) Pentru a supraveghia executarea lucrărilor autorizate, sau în vederea celor ce urmează să se mai facă: Bisericile din Topârcea (ort.), Apoldul de jos (ort.), Vișta (ref.), Râpa-Râmeț (ort.), Mesentea (ort.), Sibiel (ort.), Turcheș (ort.), Eremieni (ref.), Draos (ev. lut.), Homorod (ev. lut.), Basna (ev. lut.), Li Cricșonj (ev. lut.), Cincul mare (ev. lut.), Merghindeal (ev. lut.), Agnita (ev. lut.), Apold (ev. lut.), Mălâncrav (ev. lut.), Jibert (ev. lut.), Hususău (ev. lut.), Agârbiciu (ev. lut.), Alba-Iulia (sf. Treime).

b) Cu scopul de a se hotărâ în privința dărmării sau conservării lor: Bisericile din Chimintelnicul de Câmpie (gr. cat.), Budiul de Câmpie (gr. cat.), Forosig (ort.), Benești (ort.), Făgădău (ort.), Brădet (ort.), Mischiu (gr. cat.)

10. Am intervenit, la cererea Capitlului rom. cat. din Alba-Iulia, la On. Ministru al Cultelor și Artelor pentru acordarea unui ajutor special pe seama Catedralei istorice rom.-catolice din acel oraș (unul din cele mai vechi monumente istorice ale Transilvaniei) în vederea unor reparațiuni de ordin secundar necesare bisericii.

11. S'a cerut On. Minister al Cultelor regularea prin contencios a dreptului de proprietate asupra unei parcele aparținătoare Castelului din Hunedoara (No. top. 842), folosită actualmente de văduva Wagner.

12. După indicațiile Comisiunii, Consiliul Dirigent al Eparhiei reformate a Ardealului din Cluj a dat o circu-

lară prin care atrage atenția preoților din Eparhie asupra articolului 6 din Legea Monumentelor istorice.

III. Lucrări de întreținere și restaurare.

Fondul destinat acestui soi de lucrări a fost repartizat în modul următor:

1. Lei 100.000, pentru lucrări de renovare și adaptare la ritul răsăritean, la biserica „*Calvaria*“ din Cluj-Mănăstur.
2. Lei 150.000, pentru lucrări de renovare, la biserica gr. cat. din Feleac (j. Cojocna).
3. Lei 50.000, pentru lucrări de restaurare a tâmplei, la biserica ort. din Turcheș (j. Brașov).
4. Lei 30.000, pentru lucrări de consolidare, la biserica ort. din Topârcea (j. Sibiu).
5. Lei 20.000, pentru lucrări de întreținere, la biserica ort. din Apoldul de jos (j. Sibiu).
6. Lei 5.000, pentru lucrări de întreținere, la bis. gr. cat. de lemn din cătunul Ghersa (comuna Rebrîșoara (j. B.-Năsăud).
7. Lei 30.000, pentru lucrările de consolidare dela biserica veche din Rodna-veche.

Lucrările dela punctele 1, 3, 5 și 6 se fac, de maeștrii locali, după planurile aprobate prealabil de Comisiune, sau sub directa supraveghiere a membrilor ei (cum sunt, de pildă cazurile bisericilor „*Calvaria*“, Turcheș și Ghersa). Lucrările de renovare dela biserica gr. cat. din Feleac, se execută după planul elaborat de d. ing. C. Koós, și încuviințat de Comisiune. La biserica din Topârcea lucrările consolidării sunt conduse de d. arhitect R. Wagner, care a întocmit și planul lor.

Toate lucrările sunt în curs de executare.

Pentru anul ce vine, s'au luat în proiect: *a*) lucrări de restaurare la vechile și caracteristicele biserici din Mesentea (ort.), Râpa-Râmeț, (ort.), Sebeșul-Săsesc (ev. lut.); *b*) lucrări de întreținere la bisericile ref. din Bonțida și Eremieni, și la bastioanele vechilor cetăți din Cluj, (Bastionul din Str. Baba-Novac), Moșna și altele. Cu întocmirea planurilor și devizelor de lucrări a fost incre-

dințat arhitectul comisiunii, d. R. Wagner. Unele din ele ne-au și sosit. — De notat, că în ce privește Bastionul Baba Novac din Cluj, intențiunea noastră e, de a face din el, cu concursul Primăriei orașului, un muzeu istoric al Clujului, dând astfel, cea mai nimerită destinație unicului rest ce s'a păstrat din cetatea de odinioară.

Tot în cursul anului viitor vom putea isprăvi și curățirea interesantei picturi dela biserica ort. din Sibiel cum și restaurarea interiorului (în mare parte a picturii) dela biserița de lemn din Toplița-Română, care e unul din Tipicele exemplare ale arhitecturii noastre bisericesti.

Pentru ambele lucrări s'a cerut dela Comisiunea Centrală din București delegarea unui specialist în materie.

Consolidarea ruinelor vechei biserici din Rodna-veche, proiectată pentru toamna anului 1924 (împreună cu eventuala cercetare a așa ziselor catacombe ce se întind pe distanța considerabilă sub comună) dar care a întârziat din motive în afară de noi, nu va putea fi realizată în chiar primăvara anului 1925.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

IV. Săpături și cercetări arheologice

O atențiune deosebită s'a dat, în limitele bugetului, cercetărilor arheologice. Conștientă de marea importanță a acestor fel de lucrări, Comisiunea a luat asupra sa patronajul tuturor cercetărilor arheologice din Transilvania, hotărând să acorde, pentru anii viitori, o sumă mai însemnată, potrivită pentru a continua, în stil mare, exploatările începute, în 1920—21 și 1924, de Institutul de Arheologie al Universității din Cluj, sub conducerea d-lui *D. M. Teodorescu*, profesor la Universitate și directorul Institutului amintit. În acest scop s'a cerut înscrierea sumei de 300.000 lei în bugetul anului 1925, pentru procurarea materialului de explorare.

Pe seama cercetărilor din vara anului 1924 s'a votat suma de Lei 50.000, pusă la dispoziția d-lui profesor *D. M. Teodorescu*, membru al Comisiunii.

Darea de seamă asupra lor se publică în acest Anuar.

Tot în Anuarul de față se publică și Darea de seamă a d-lui profesor *Dr. M. Roska*, membru al Comisiunii,

asupra cercetărilor d-sale din acest an, împreună cu câteva descrieri de biserici, datorite d-lor I. Lupaș și M. Csáki.

V. Studii și lucrări.

Lucrarea ce a apărut, în 1924 ca al 4-lea număr din publicațiile Comisiunii, este: *Un vechiu cimitir românesc în fostul sat Vărarea din jud. Bistrița-Năsăud*, datorită d-lui Dr. M. Roska și cuprinzând rezultatul săpăturilor întreprinse de domnia sa în 1921—22. Ca și celelalte publicațiuni, broșura s'a distribuit gratuit instituțiilor culturale și școlare, bibliotecilor etc. și se găsește și în comerț, la librăriile din Cluj, pe un preț de 25 lei exemplarul.

Am reușit să facem un mic început de colecție de fotografii de pe biserici de lemn românești. Cele mai interesante au fost trimise și Onor. Minister al Cultelor și Artelor pentru a le presenta M. S. Reginei.

VI. Membrii Corespondenți.

Cu durere trebuie să înregistrăm în acest loc pierderea ce a suferit Comisiunea prin trecerea din viață a unuia din cei mai devotați membri corespondenți ai Comisiunii, a d-lui protopop St. Țășiedanu, membru coresp. al Acad. Române, întâmplată la 29 Oct. 1924. Fie-i țărâna ușoară și memoria binecuvântată!

Membri noi au fost numiți d-nii:

1. Păr. V. Botean, preot, Costești (j. Hunedoara).
2. Ing. C. Koós, Stana (j. Cojocna).
3. Prof. E. Kühbrandt, Brașov.
4. Dr. Iacob Radu, canonic, Oradea mare.
5. Dr. V. Roth, preot, Sebeșul săsesc.
6. V. Șuta, profesor secundar, Careii Mari.

Înainte de a sfârși această scurtă dare de seamă, să-ne fie îngăduit să exprimăm cele mai calde mulțumiri d-lui ministru al Cultelor și Artelor, și președinte al nostru, Alex. Lapedatu, care a urmărit și urmărește cu atâta interes și bunăvoință toate lucrările noastre, împărtășindu-ne, cu orice prilej, de prețioasele d-sale sfaturi și acordându-ne largul și puternicul său sprijin.

II.

RAPORT SPECIAL

ASUPRA LUCRĂRILOR MEMBRILOR COMISIUNEI
IN ANUL 1924.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

I. Raport

Cătră Onor. Comisiune pentru conservarea monumentelor istorice din Transilvania în Cluj.

Câteva inscripții de prin bisericile din Munții Apuseni.

Prin aceasta îmi iau voie a raporta că în calitate de membru al Onor. Comisiuni, am făcut în vara trecută (2—12 Iulie 1924) o excursiune prin munții apuseni, spre a cerceta mai multe biserici vechi.

În ziua de 2 Iulie am fost la mănăstirea Râmețului, o clădire veche din sec. XV pentru a cărei restaurare s'au și luat măsurile necesare. Descrierea mănăstirii, precum și motivarea propunerii pentru acordarea unei subvenții corespunzătoare pentru acoperirea cheltuelilor de restaurare, se poate citi în raportul d-lui coleg D. Teodorescu.

Dela Râmeț am trecut la Ponor, unde biserica o am găsit foarte bine îngrijită; interiorul bisericii fiind zugrăvit integral, colorile s'au păstrat în stare bună neafumate în nici o parte. În altar se găsește această inscripție lămuritoare: „Zugrăvitu-s'au acest sf. oltar de zmeriții între zugravi *Teodor* și fiii săi *Nicolae* și *Iacov* la anul 1809. 20 August.“ Iar pe zidul dintre naos și pronaos se spune: „În zilele Preainălțatului Împărat Franciscus I, Episcop Vasilie Moga, protopop Iosif Ighian s'au zugrăvit această sf. biserică. Paroh Dimitrie Luca... 1823“.

Bisericile pe cari le-am cercetat sunt, în partea cea mai mare, clădiri trainice de piatră, zidite în jumătatea a doua a secolului XVIII sau în primele decenii ale secolului al XIX-lea, ca și în ținuturile din Sudul Transilvaniei. Aceasta se explică prin faptul, că împăratul Iosif II, curmând politica de persecuțiune religioasă, care a durat timp de 80 de ani împotriva Românilor ardeleni neaplicați a trece la unire cu biserica romano-catolică, le-a îngă-

duit acestora să-și urmeze glasul conștiinței și convingerii lor religioase. Bieții oameni, după ce au început a se bucura de oarecare libertate, și-au încordat toate puterile materiale și au construit în multe sate biserici de piatră, impunătoare prin dimensiunile lor, cum sunt bisericile din Bucium Isbita, din Abrud, din Câmpeni și din alte comune.

În biserica din Bucium Isbita, turnul căreia e împodobit exterior cu frumoase icoane de sfinți, se găsește următoarea inscripție: „În zilele prealuminatului și preosfințitului D. D. Episcop Vasile Moga și fostul C(instit) D(omn) protopop Iosif Ighian s'a făcut aceasta tâmplă prin cheltuiala părintelui Gheorghe Suciu paroh neunit din Isbita începându-se la anul 1835 Maiu în 17 și deplin s'a săvârșit în tăetură și în zugrăvit la anul 1836 Septembrie în 26.“ Iar pe fața de cătră altar a iconostasului se pot citi numele acestor colaboratori din diferite ținuturi românești: „S'a tăiat din lemn de *Iosif Bârsan* săpătorul din *Rășinari*, iar zugrăvirea de *Dimitrie Mitroviciu* român din *București* în Țara Românească împreună cu *Simon Silaghi* zugrav din *Abrud* și *Anton Simon* din *Cluj* spre veșnică pomenire.“ La icoana Sf. Nicolae este semnat același nume al pictorului bucureștean, însă în formă romanizată: *Dimitrie Dimitriu zugrav 1836*. Zugravi cu numele *Simon* se găsesc amintiți în multe biserici din munții apuseni, precum și în câteva din părțile Sibiului. Astfel în vechia bisericuță de lemn din Apoldul de jos este amintit numele unui Zugrav *Simon ot Craiova*, care a zugrăvit întreg interiorul bisericuții la 1782, iar pe turnul bisericii din Orlat se poate citi: *Simon Zugrav 1800*. E probabil identic cu cel din 1782.

În altarul bisericii ortodoxe din Cărpiniș (clădire nouă) se află un *Catavasier* tipărit la 1803 în Sibiiu cu această predoslovie: „Cetind eu această numită carte *Catavasieriu* și neaflând într'însa ceva împotriva religiilor, ci încă de folos și de lipsă la sfințele Biserici. Care sânt într'însa cântări și laude spre cinstea lui Dumnezeu, drept aceea o judec a fi vrednică a se tipări, poftind mai în jos ca preoții și cântăreții sfințelor biserici cu bună înțelegere cetind și cântând pe dânsa să se poată și pe sine și pe ascultătorii săi a folosi. Mila și darul atotputernicului Dumnezeu să vă ocrotească și supt aripile milii sale să vă sprijinească, Amin!

Sibiiu în 18 Martie 1803.

Ioan Popovici
General Vicariș.

În biserica ortoxă din Câmpeni, pe masa din altar, e o cruce de argint cu inscripția: „† Iosif(ă) Ierodiamon v(ă) leat 1671“

Mai însemnăm aci inscripția cam încurcată, pe care am izbutit a o descifra pe vechiul clopot al bisericii din Albac: „Acest clopot se prenoește la biserica Silivașului de sus † 1769. Kulda Ignat (ă) cel tânăr (ă) feciorul (ă) lui Kulda Kostin (ă) și acest (ă) clopot (ă) cu ajutorul lui Dumnezeu îl dă la beserica Albacului de pomană de ar(ă) sta în cior(ă) rânduit(ă) comișie, să nu se motocosască, bucuos l-am(ă) lăsa de ar(e) sta așa pe cum e acuma la biserică. Iar de s'o motocosi, vrem să fie slobod(ă) al lua să-l dee la altă beserecă de pomană neamul lui Kulda Ignat(ă)“.

Înțelesul acestei inscripții este, că clopotul a fost adus dela Silvaș de către Ignat Culda, care l-a „dăruit bisericii din Albac, dar numai în mod condiționat: să rămână așa cum a decis (rânduit) comisia însărcinată cu aplanarea diferendului între ortodocși și greco-catolici, să nu se motocosască, adecă să nu se schimbe destinația lui sau a bisericii ortodoxe din Albac. Pentru cazul acesta nedorit, urmașii săi vor fi liberi a-l lua și a-l dăruia la altă biserică ortodoxă. Cazul acesta însă n'a mai urmat. Biserica din Albac, precum și covârșitoarea majoritate a poporului din munții apuseni a rămas în vechia credință ortodoxă chiar și în cursul persecuțiilor religioase mai înverșunate. Spre a evita contactul cu episcopii greco-catolici, întrase în legături cu episcopia ortodoxă a Râmnicului, dupăcum arată numeroasele cărți tipărite în tipografia din Râmnic, pe timpul cârmuirii austriace în Oltenia, și răspândite în multe biserici din munții apuseni, unde se păstrează și în timpul de față (cum e d. e. *Triodul* apărut în Râmnic la 1731).

Dintre *bisericile de lemn* vom aminti pe cea din *Mogoș-Miclești* dela anul 1731, a cărei întocmire interioară este cu totul deosebită de a altor biserici. Locul femeilor este despărțit de al bărbaților prin un perete cu ușe la mijloc și două deschizături la dreapta și la stânga ușii, acoperite cu scânduri lungărețe, în forma celor dela iesle. În cursul serviciului divin se ridică aceste scânduri și se deschide ușa, dându li-se astfel și femeilor puțința să vadă ce se întâmplă în biserică și să audă mai bine cântările. Turnul înalt și suleget are scări înținate numai în lemn. În genere în toată clădirea nu se găsește nici un cui, scoabă sau legătură de fer, totul e numai din lemn.

Afară se poate vedea, pe peretele din dreapta, icoana arhanghelilor Mihail și Gavril cu data: „luna lui Iulie zile 10 văleat 1742 Oprea zugravul“. Arhanghelul Mihail ține în mâna dreaptă sabia, iar în stânga o femeie desbrăcată, de mărimea unei păpuși. Deasupra ușii la intrare este săpată inscripția: „luna Iunie 6 zile leat 1758“.

Tot așa de interesantă este și vechia bisericuță din *Scărișoara* (Gârda de sus). Pe iconostas se poate citi inscripția: „Această sf. biserică s'au întemeiat la anul 1792 și s'au zugrăvit la 1804 cu cheltuiala poporului, ajutând Purcel Petru cu 80 de numărători purtătorii de grije și crâșnic au fost Suci Costin, împărat fiind Franțiscus al 2-lea, protopop *Gavriil Ighian*, popă *Todoraș Pașca*, zugrafi *Simion Silaghi de Abrudbanea*, *Gavriil Silaghi*, dieac *Moscan Ion*“. Bisericuța întreagă e zugrăvită în pânză lipită pe lemn. Pictura merită să fie restaurată; e deosebit de frumoasă icoana Sf. evanghelist Ioan.

Pe un *Octoih* din 1792, păstrat la strana dreaptă a cântăreților acestei biserici, se poate citi această însemnare: „La 8 sau 20 August 1821 s'au obicinuit a se prăznuî *Sent iștvan* adecă Sfântul Ștefan la noi, la Români“. Iar pagina următoare înfățișează, în mod așa de curios și rarism, un *text unguresc scris cu litere chirilice*: „Morkan Kostin az nap regel menni akarok oscolába Abrud Banea X-brie anno 1834“ (Morcan Costin în ziua aceea dimineața vreau să merg la școală în abrud. X-brie a. 1834).

Dintre zugravii, cari au contribuit la înfrumșetarea bisericilor din munții apuseni; inscripțiile înfățișate mai sus, au păstrat — cum s'a văzut — numele câtorva, însă fără precisiunea necesară.

Termin acest raport cu propunerea, ca On. Comisiune să binevoiască a lua în buget sumele necesare pentru restaurarea bisericilor de lemn din *Mogoș-Miclești* și din *Scărișoara*, precum și pentru un studiu sistematic al celorlalte biserici de lemn, amenințate de dintele vremii.

Cluj, la 20 Oct. 1924.

I. Lupaș

II. Raport

cătră Onor. Comisiune a Mon. istorice Cluj.

Onorată Comisiune,

Am onoare a vă prezenta, mai jos, darea de seamă asupra activității mele din anul 1924.

În zilele de 10—11 Mai am călătorit la *Draos*, pentru a da indicațiile cerute de însăși comuna bisericească cu privire la lucrările mărunte de restaurare ce s'au întreprins la biserica ev. de acolo. De aici am plecat la *Homorod*, unde am constatat că lucrările de restaurare, începute în anii trecuți, decurg în perfectă ordine.

În 13—14 Iunie am fost la *Basna*, unde am fost chemat telegrafic, pentru a lua măsuri ca frescele vechi, descoperite în corul bisericii ev., la care se întreprind niște lucrări de restaurare în stil mare, să nu fie acoperite din nou cu var sau să li se aducă vre-o stricăciune. Aici am constatat următoarele: Corul bisericii castel destul de bine păstrate, datând din sec. 14—15 a fost prevăzut, sub strașină, cu un „chemin de ronde“, care, cu prilejul restaurării dela 1896, a fost înlăturat, iar partea aceasta a corului a fost zidită. Această pierdere regretabilă se va putea înlocui la restaurarea actuală. Cheltuelile însă fiind prea mari, aceasta nu se va putea face deocamdată. După tradiția, încă vie, corul a fost clădit mai întâi, adăogându-i-se, după 75 de ani, nava și turnul, lucru ce reiese clar din întreaga înfățișare a clădirii. În anul 1916 s'a ivit pe frontonul de Vest și pe pereții de Nord ai bisericii, niște crăpături, pricinuite și de cutremurul de pământ, destul de puternic, întâmplat la începutul aceluși an. În luna Septemvrie a anului 1923 s'au produs crăpături și la punctul culminant al boltei, pe nervurile longitudinale, astfel că, spre a preveni o năruire, s'au cercetat, în diferite rânduri, cauzele acestui rău. Cercetările au arătat că pereții de bază au fost spălați de ape, fără ca aceasta să se poată vedea, din pricina acoperirii acestor locuri cu ocazia unei restaurări. — Imprejurarea aceasta a provocat crăpăturile primejdioase. — Necesitatea unei restaurări urgente era prin urmare, evidentă: Lucrările s'au și început în Decemvrie 1923. După o

prealabilă îngrădire a bisericii s'au executat următoarele lucrări: Fundamentul clădirii principale a fost refăcut cu cărămidă iar pi-lastrul dela colțul de Vest cu beton armat. Crăpăturile de pe fronton și pereții de bază, largi cam de vre-o 10 cm., au fost umplute. Toate arcurile și nervurile slabe au fost înlăturate până la *Stichkappen* iar nervurile de cărămidă, ce erau stricate, înlocuite și restaurate din beton armat în stilul original. Lucrările au fost executate, în mod neexcepționabil, de tânărul arhitect St. v. Silló așa că ne-estetica îngrădire a bisericii a devenit superfluă. Cu toate astea, comuna bisericască are încă temeri de a o îndepărta. Pe la sfârșitul lucrărilor pomenite mai sus, s'a dat peste niște fresce, în cor, fapt ce a determinat pe preot să mă cheme telegrafic la fața locului, avându-se în vedere necesitatea de a văruii interiorul cât se poate de repede și a deschide biserica pentru credincioși.

Sosind la Basna, am găsit o parte a frescelor desvelite. Desvelirea s'a făcut într'un mod atât de dibaciu și bine, încât am recomandat continuarea desvelirii restului și, după terminarea lucrărilor, fotografierea frescelor. — Pictura ar putea fi de pe la îmbinarea sec. 15 și 16 și se păstrează destul de bine. Reprezintă figuri de apostoli, sfinți (Sf. Ladislau?), madone, îngeri, etc.; au inscripții bandate și acoperă corul dela tavan până jos. Comuna ar dori să văpsească *întreaga* biserică (cu galben) împreună cu corul, deoarece „Icoane de sfinți nu au loc într'o biserică evanghelică.“ Eu am dispus ca, după desvelirea frescelor, corul să nu fie văpsit ci să rămâie așa până vom găsi un restaurator. Ce privește nava bisericii (are numai una singură), am sfătuit comuna ca, înainte de a începe cu văpsirea, să cheme pe arhitectul K. Scheiner, cerându-i părerea dacă nu s'ar potrivi mai bine o zugrăvire polichromă a interiorului în locul monotonei spoiri cu var. Scheiner a și fost chemat și a reușit să-i convingă pentru o zugrăvire polichromă luând și supraveghierea asupra sa.

În 1—3 Iulie am călătorit la *Ciușor, Ciucul-mare, Merghindeal, Agnita și Apold*. În *Ciușor* e vorba de intenția comunei bisericăști de a clădi o casă națională în castel. Castelul propriu zis, foarte bine conservat, are pe laturea de Sud, un zid exterior, zidit în parte, ulterior, așa că între acesta și castel se întinde un spațiu de 7 m. lărgime și 30 m. lungime, foarte potrivit pentru ridicarea unei *case naționale*, ce s'ar putea face cu puține cheltueli. Nu e nici un motiv de a opri această lucrare, întrucât prin ea nu se alterează întru nimic caracteristica castelului, așa cum

s'a mai întâmplat și la castelul din Sulumberg. Cu această ocazie am aflat că se intenționează tapetarea cu *stofă de velur* roșie a pereților deformați, în urma umezelii, dela nava laterală a bisericii. Eu am declarat aceasta ca o imposibilitate din punct de vedere practic și estetic și am propus comunei să lase pereții să se uște (ceia ce nu e lucru greu) și apoi să se gândească serios la zugrăvirea policromă a bisericii. Zugrăvirea nu-i va costa, de sigur, mai mult decât tapetarea cu *stofă de velur*. În *Ciucul mare* am constatat următoarele, cu privire la castel și biserică: Castelul este înconjurat de un zid dublu, din care, zidul exterior e în bună stare, pe când din cel interior abia că mai există a patra parte, de care se lipește o clădire mai veche cu acoperiș dublu frances și care servește azi drept grădină de copii. Dar, și aici biserica imponentă și frumoasă e văruiată complect cu alb, pierzând prin aceasta foarte mult din efect. Biserica a avut trei turnuri, dintre care cele două din flancuri au căzut de mult în ruină. Și portalul, văpsit tot în alb, e o construcție mai nouă. Interiorul bisericii îl împodobesc un monument funerar, bine păstrat, dela 1634, un tabernacul, mai multe epitafii, un grilaj de galerie frumos din fier bătut, dela 1797, ce merge împrejurul navelor laterale, 7 covoare orientale frumoase și bine conservate, un frumos jeț gotic, vopsit și acesta, și, îndeosebi, un altar (cu aripi) din sec. 16, executat de un pictor din țară, cu numele Vincentius. Altarul se păstrează destul de bine, totuși ar merita o restaurare, ce n'ar fi greu de făcut. Și aici am propus zugrăvirea policromă a bisericii, ce i-ar da cu totul o altă înfățișare.

În *Merghindeal* am vizitat zugrăvirea bisericii, de care am pomenit în raportul meu din anul trecut. Deși mă aștetam la ceva bun, am fost foarte plăcut atins de efectul minunat al zugrăvirii în general și de armonia culorilor alese cum și de nuanța lor: galeria orgei în *galben-ocru*, ciubucii în galben deschis (*baltimore*), puternicele coloane ce susțin galeria într'o culoare roșie-brună, nava laterală în roșu pompeian, arcurile ce despart năvile în verde închis cu ornamente stelare, arcurile de triumf în verde-oliv tot cu ornamente stelare, corul roșu-galben, orbitele ferestrelor în verde-marin. În biserica zugrăvită astfel, nu se mai potrivește, firește, de loc jețul vopsit într'o culoare cenușie, după cum nici culoarea orgei: mici disarmonii, ce se pot înlătura cu puțină bunăvoință.

În *Apold* am dat peste unul din cele mai frumoase și impo-

zante castele ale Transilvaniei, atât ca construcție cât și ca așezare: e situat pe o înălțime, într'un ținut muntos și acoperit cu păduri. — In zidul ce-l încercuiește se află vechea primărie. Intrarea o formează un turn, care în urma recentului cutremur de pământ, a suferit niște stricăciuni, încât a fost nevoie de o consolidare prin arcuri de fier. E vrednic să fie restaurat, ceea ce se va și face de comună. Un al doilea turn, de asemenea bine păstrat e văruiat în alb. — Biserica-fortăreață posedă un tabernaclu frumos. Amvonul e umbrit de un baldachin în stil baroc. Stilul grecesc al altarului modern nu cadrează deloc cu ansamblul bisericii. In schimb, galeriile sunt acoperite de o pictură țărănească frumoasă, din sec. 18. Interiorul pare a fi avut, odinioară, și el picturi; azi abia se vede câte o urmă ștearsă sub varul alb. Splendidul castel e înconjurat, din toate părțile, de copaci mulți și înalți peste măsură, așa că clădirea numai de pe culmile vecine poate fi privită, pierzând orice efect pentru sat. Eu am sfătuit comuna bisericească să rărească pădurea aceasta în așa măsură, încât castelul să poată fi văzut.

La 14—15 Iulie m'am transportat, la cererea casei Zins și Wächter, căreia i s'ar fi încredințat lucrările de restaurare dela biserica din Mălăncrav, în *Mălăncrav*, de-oparte pentru a vedea lucrările executate, și pe de alta de a ne sfătui în privința unor chestiuni cu privire la lucrările viitoare. Numita casă a făcut o operă cinstită, după îndrumările inginerului diplomat și arhitect Letz, din Sighișoara. Consolidării stâlpilor foarte slăbiți i-a urmat refacerea terasamentului și a padimentului puțin ridicat al corului. Lucrările în peatră dela ambele portale laterale cum și rosacea, ce lipsia, dela ferestre, sunt terminate. *Parchetarea* cu lemn a navei principale s'a făcut, urmând ca năvile laterale să fie la fel. Usciorul dela ușa tabernaclului a fost reînnoit, splendid, din peatră, găsindu-se și ușița din fier bătut, crezută pierdută. Tribuna orgei ar fi de asemenea gata; ea mi se pare, însă, prea mică pentru biserica aceasta puternică și am luat înțelegere, cu factori competenți, pentru o lărgire a ei. — Comuna tratează acum despre confecționarea unei noi orge și instalarea unui alt amvon. Astfel, biserica s'ar putea reda, în cel mai scurt timp, destinației sale. — Mai rămâne partea cea mai grea a lucrărilor, restaurarea picturilor parietale din corul bisericii. S'au găsit, ce-i drept fresce și pe latura de Nord a navei principale, care, însă, dată fiind importanța lor neînsemnată și starea rea în care se află, nu cred să fie

vrednice de a fi restaurate. — Ar ajunge o fotografiere prealabilă a lor apoi zugrăvirea navei principale și a celor laterale cu niște culori armonice, cum s'a făcut la bisericile din Merghindeal și Basna. Comuna bisericească a adus pentru restaurarea acestui minunat monument cele mai mari jertfe, făcându-se vrednică de sprijinul măcar moral al nostru.

În zilele de 29—30 Iulie am călătorit, din nou, la învătarea comunei bisericești, la *Basna*, întovărășit, de astădată și de dl Dr. Victor Roth, noul membru corespondent al comisiunii. Aici era nevoie de a cerceta amănunțit frescele scoase la iveală și a decide în privința menținerii și a restaurării lor. Am constatat, împreună, că pictura de pe ambii pereți ai corului s'a conservat atât de prost, în mare parte fiind total distrusă, încât o restaurare pare absolut imposibilă. Am luat hotărâre, în înțelegere cu arhitectul Scheiner, ca și această parte a biserici să fie zugrăvită policrom. Excepție fac cele 2 portrete ce se găsesc pe peretele din fund al firidei din partea stângă a corului; a căror restaurare e cu puțință și cari vor și fi restaurate. Tavanul boltit al corului, având niște fresce destul de bine păstrate (Christos, simboalele evangeliștilor, apostoli, sfinți, etc.) va trebui să se păstreze așa cum e, să se fotografieze și restaureze.

La 28 August m'a anunțat preotul din comuna *Jibert* că singurul turn ce-a mai rămas din castel și despre care am arătat în raportul din anul trecut că e aproape să se dărâme, s'a năruit. La 11 Septemvrie m'am dus, la învătarea preotului, în comuna *Hususău*. Biserica mică, renovată în mare parte în sec. 18, e înconjurată de un zid simplu dar bine păstrat. Din întărituri, 2 bastioane s'au prăbușit acum 20 de ani, oferind material de construcție pentru o clădire nouă. Un mic turnuleț a mai rămas. Un clopot mare, dela 1710 și unul mai mic, dela 1592, nu se găsesc în turn, ci într'o construcție de lemn, în forma unui turn, de lângă biserică. Biserica are un altar din sec. 18 cu o pictură țărănească, relativ bună, lângă el, la dreapta, în zid, trei scrine, unul în stil gotic. Înaintea altarului un prețios covor persian. Cea mai interesantă parte a bisericii e tavanul de lemn al năvii, împărțit în câmpuri, ce sunt împodobite cu ornamente de flori, iar mijlocul poartă inscripția următoare: „*Tabulata haec in totum nova fieri facta anno 1725 dicbus mensis Maji existentibus et procurantibus pasto: rev. Domino Iohanne Bekesch diac. rev. Domino Mathias Phleps aedituo simul et jurato seniore Petro Phleps, Wilic. Ioh.*

Ekerd, Das Gedächtniss derer Frommen bleibet im Segen.“ Acest tavan nu e la adăpostul stricăciunii, ba e chiar primejduit prin faptul că prin acoperișul stricat străbate ploaia. — Am dat sfat comunei să se îngrijească de repararea cât mai grabnică a acoperișului și voi insista cu On. Consistoriu să-i impuie aceasta. Tribuna orgei e, deasemenea, împodobită cu o bună pictură țărănească din sec. 18. Tot aici, în Hususău, în casa parohială am dat și peste un tablou în olei, ce reprezintă o femeie din sec. 18, în costumul burghez săsesc de pe atunci. — Tabloul e foarte stricat și ca o lucrare neînsemnată ce e, nu face să fie restaurat; cel mult, poate servi ca o reprezentare a portului burghezimei săsești de pe vremuri. Semnatura de pe tablou e: Pinxit Stephan Adolph Valepagy 1768. Numele acestui pictor îmi este cu totul necunoscut; voi încerca, însă, să-i dau de urmă.

La 24 Septembrie am plecat la *Agârbiciu*, unde am fost chemat de preotul local pentru a-i da unele sfaturi cu privire la întreținerea unor părți ale castelului, etc. Castelul, în general, e bine conservat și constă dintr'un zid înconjurător simplu cu o construcție ce este în afară și care a servit, odată, de primărie. Această clădire cuprinde mai multe încăperi, între care una, așezată mai sus, a servit de (*Wachstube*) odaie a corpului de gardă, apoi o sală mai mare, întrebuințată azi ca grâнар, și, o altă cameră mai mică, în care se adăpostește un muzeu al antichităților locale. Muzeul e nearanjat. Am propus aranjarea colecțiilor și inventarierea lor, ceiace se va face de directorul școlii din localitate. Clădirea de care e vorba, datează dela anul 1502 și a fost renovată, în parte, în 1902. Zidul înconjurător presintă câteva crăpături pe laturea de Sud. Această parte se va reface în anul următor. — Biserica aceasta gotică a fost înzestrată, în 1866 cu un portal *acceptabil*, are ferestre transformate în stil romanic, un cor fortificat, deasupra căruia se înalță un turn cu trei clopote (amintite și'n Inventarul meu tipărit de Comisiune) din sec. 15. La laturea de Nord i s'a adăugat un foisor ce duce la galerie și orgă. Și această biserică fiind văruiată în alb, am propus zugrăvirea ei policromă.

M. Csaki

III. Cercetări preistorice în anul 1924

Onorată Comisiune,

Despre cercetările mele preistorice în Ardeal și părțile ungurene, întreprinse în anul 1924, am onoare a Vă raporta următoarele: ¹⁾

I. Cu ocazia venirii d-lui prof. *H. Breuil* din Paris, Universitatea noastră a jertfit 30.000 Lei pentru cercetarea urmelor culturii paleolitice în Ardeal. Aceste cercetări s'au făcut în parte în societatea oaspei nostru distins, în mai mare parte le-am executat eu însumi. ²⁾

Resultatele: 1. S'au constatat urme noi paleolitice pe terasa stângă a văii Căpușului, lângă comuna Căpușul Mic (jud. Cojocna), în cinci peșteri, respective grote, în hotarul comunei Federi (jud. Hunedoara), în trei peșteri în hotarul comunei Crăciunești (jud. Hunedoara) și în *Peștera bouului* lângă Lorău (jud. Bihor). 2. S'a verificat materialul din Sângherița (jud. Mureș-Turda) ³⁾, Andraș-hazapusta de lângă Nădășel (jud. Cojocna), Lona Săsească (jud. Cojocna), Turea (jud. Cojocna), depe Tăietura turcului lângă Cluj,

¹⁾ Conf. *Dr. Martin Roska*: Recherches sur le paléolithique en Transylvanie. Buletin de la Société des sciences de Cluj, tome II, 2ème partie, pages 183—192. 2. avril 1925, unde am comunicat deja un raport scurt, referitor la paleoliticul Ardealului. În acest raport dau numai câteva figuri spre orientare, ce s'a găsit în unele peșteri din Federi și în Valea Cremenei, Chichereului și în Crăciunești.

²⁾ Întreg materialul meu nepublicat și săpat până la plecarea d-lui *Breuil* i-a stat d-sale la dispoziție. Lucrarea d-sale a apărut în Buletinul sus-numit: Stations paléolithiques en Transylvanie, în acelaș volum, pp. 193—217. Iar ce s'a săpat după plecarea distinsului nostru oaspe, s'a publicat în mică parte în lucrarea mea de mai sus.

³⁾ În hotarul comunei numit *Gyepűszegárka* în luna August 1914 au dat țăranii de urme de mamut. Eșind la fața locului am întreprins o săpătură mai mică, prin care am scos la suprafață colțuri de *mamut*, un cap de *bison* și unu de *Cervus euryceros*. Am dat de urme de foc și am găsit și un răzător atipic din cvartș alb (publicat în comunicarea lui *Breuil* sub No. 6 la fig. 2. În lipsa lucrătorilor neputând lucra, am astupat două colțuri de mamut și întreaga secție săpată, în speranța, că după războiul voiu putea continua lucrările.

din Buitur (jud. Hunedoara), Turnișor (jud. Sibiu) din peștera de lângă comuna Someșul Rece (jud. Cojocna)¹⁾ și din peștera de lângă Merești (jud. Odorheiu), pe urmă prin săpăturile întreprinse la Buzeul Ardelean (jud. Trei Scaune): în Valea Cremenei lângă Sita, în cătunul Crăciunești lângă Valea Cremenei, și în Valea Chichereului lângă cătunul Crăciunești s'a verificat materialul frumos și bogat al Muzeului din Brașov²⁾, iar Institutul de Arheologie al Universității din Cluj s'a îmbogățit cu un material considerabil, 3. am continuat săpăturile în peștera Igrîț de lângă comuna Peștere (jud. Bihor) și în cea dela Cioclovina (jud. Hunedoara),³⁾ 4. am condus și controlat săpăturile Muzeului din Deva, executate în peștera depe Bordul Mare de lângă comuna Ohabaponor (jud. Hunedoara).

De lângă Căpușul Mic e de amintit un răzător tipic acheuléen,⁴⁾ adus de apă până aici, găsit de d-l *Breuil*. Două pietre în forma spintecăturului (coup de poing, Faustkeil), deocamdată nu pot fi considerate ca lucrute de om, până ce nu se vor face cercetări sistematice pe această terasă.

În Federi am lucrat întâiu în cele trei grote depe *Coastea vacii*.

Grota No. I e cea mai mare și mai la vale. Situația ei stratigrafică: dela 0—0.3 m. lucrăm într'un strat constătător din argilă brună, amestecată cu humă. În acest strat, afară de pietrele de var mai mari și mai mici, de deasupra căzute în el, am găsit hârburi din vase aeneolitice amestecate cu hârburi din vase slave din sec. VIII—X după Christos. La adâncimea de 0.3 m. am constatat o vatră de foc, pe lângă care hârburile mai sus amintite se aflau lângă-olaltă.

Dela 0.3—0.9 m. stratul constă din argilă brună-roșeatică.

¹⁾ Dr. *Koch Antal*: A hidegzamosi csontbarlang ismertetése. Orvos-Természettudományi Értesítő. Kolozsvár 1891. Conf. Barlangkutatás, Budapest, II. 1914, 136—137 pp.

²⁾ *Teutsch Gyula*: A magyarbodzai aurignacien. Barlangkutatás II. 1914, pp. 51—64. Numele *Magyarbodza—Buzeul Ardelean* a trecut cam greșit în literatură, deoarece râul Valea Cremenei, despre care e vorba, e aproape de *Sita (Szitabodza)*.

³⁾ Prima săpătură s'a făcut în 1911. Dr. *Roska Marton*: A diluviális ember nyomai a csoklovinai Cholnoky-barlangban. Dolgozatok-Travaux III. 1912, pp. 201—249. A doua în anul 1921. Idem: Săpăturile din peștera dela Cioclovina. Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania, II. Cluj, 1923.

⁴⁾ În raportul meu din Bul. Soc. St. pag. 184 figurează greșit moustérien.

Era plin de pietre mai mici și mai mari. În el s'au găsit numai hârburi aeneolitice și ici-colo câte o lamă de piatră, apoi și răzătoare mai mici cioplite din calcar cristalizat și s'a aflat și un răzător bine lucrat, din silex, precum și un os sgâriat.

Lipsa tipurilor moustériene, dimensiunea și tehnica lamelor găsite ne fac impresia, că grota aceasta a fost locuită pe la începutul diluviului superior.

În această adâncime — la mijlocul grotei — am dat de o vatră de foc, foarte mare, pe lângă care tot mereu se aflau hârburile aeneolitice. Mergând mai în jos până la o adâncime de 1·8 m. scoțând niște pietre foarte mari, chiar și depe vatra focului — hârburile aeneolitice n'au încetat.

Am mai găsit două lame de silex și patru răzătoare atipice, din cuarț și am dat și de urme de *Ursus spelaeus*. Continuarea săpăturilor se va face în 1925, cu atât mai vârtos, deoarece afară de scopul lămuririi acestei încurcături, și osul sgâriat ne împune această datorie.

Deasupra acestei grote se află cea de a doua. E de tot mică și are și o fereastră. În ea am avut un strat de 20 cm. de argilă roșie, în care zăceau uneltele și ici colo câte o bucată de cărbune.

În această mică grotă am dat de un adevărat atelier moustérien, reprezentat cu toate caracteristicile unui astfel de atelier. Nuclei, pietre de lovit, resturi de fabricate se aflau în număr considerabil pe lângă artefactele gata. Toate din calcar cristalizat. Toate sunt produsele moustérienului tipic.

La stânga de ea se află a treia grotă. Într-adevăr e un coridor cu un coridor lateral mai înalt, steril. Și aici am avut a face cu un strat de 20 cm. constător din argilă roșie, în care găsiam câteva răzătoare cu caracter moustérien și multe resturi de fabricare. Ici-colo am dat în strat și de câte un cărbune. La suprafață am găsit câteva hârburi din două vase romane. ¹⁾

Vis-à-vis de Coasta vacii, spre Vest dela Federi, e *Piatra Muntenilor*, în care e o peșteră mică, numită *Gaura cocoșului*. Printr-un șanț de 2 m. lung și 1 m. lat am încercat să mă în-

¹⁾ Nu putem trece cu vederea asupra faptului, că în aceste peșteri tot mereu se află resturi de ceramică romană. Acesta a fost cazul de exemplu și în peșterea de pe Bordu Mare de lângă Ohăbaponor. Sunt de părere, că în aceste peșteri au găzduit sentinelele dacilor, cari de aici au putut observa toate mișcărilor romanilor. Ori pot fi urmele sentinelilor romane, puse spre a controla mișcărilor, pregătirile dacilor.

formează despre straturile sale. Deocamdată am săpat până la o adâncime de 60 cm. într-un strat de argilă brună-gălbuie, găsim în el, afară de pietre mai mici și mai mari de calcar, resturile unui *dolium* roman, mai în jos două așchii de silex întrebuințate și două răzătoare atipice, crăpate din calcar cristalizat, apoi câteva oase, probabil de *Ursus spelaeus*, deasemenea crepate. Semne neindeoelnice, că omul paleolitic a găzduit aici. Păreră pe care o întăresc și resturile de cărbuni aici aflate. Caracterul obiectelor e același, ca al uneltelor moustériene din peștera de la Cioclovina.

Nu departe de această peșteră se află încă un coridor de o lungime de 8.5 m. La gura lui am făcut o mică săpătură cu un rezultat îndestulitor. Sus am constatat un strat brun-negricios de argilă nisipoasă de 20 cm. pe care și în care s-au găsit hârburi din vase romane, aeneolitice, ba chiar și din evul mediu. Sub acesta e un strat de 20 cm. din argilă brună roșiatică, plin de pietre de var mai mici și ici-colo câte un cărbune, câte un dinte și os de *Ursus spelaeus*, intenționat crepat. Am dat și de câteva răzătoare crepate din cuarț, cu caracter moustérien. Continuarea săpăturilor, cred, ne va aduce o frumoasă recoltă.

Spre Ost delă Federi, la poalele dealului Fruntea-Mare, e încă o peșteră, în care numai printr-un horn putem intra. Era plină de pietre, astfel n'am putut lucra în ea.

În Crăciunești, spre Nord delă Deva, s'au făcut cercetări mai mici în peșterile *Sura din jos*, *Balogu* și *Groapa lupului*. În fiecare am dat de urme culturale paleolitice, fauna era reprezentată în fiecare prin *Ursus spelaeus*.

Situația stratigrafică a sondajului săpat în *Sura din jos*, e următoare: sus am dat de un strat de 20 cm. constător din guană, plin de pietre de var mai mici și ici-colo câte un cărbune și hârb aeneolitic. Delă 0.2—0.5 m. am lucrat într'un strat constător din argilă fină sură-gălbuie, plin de pietre mai mici și mai mari de var. Câteva lame de piatră de var, întrebuințate, un răzător de jaspă roșie a fost recolta muncii mele, găsite la marginea de sus a stratului. Mai jos, pe la mijlocul stratului am scos câteva oase de *Ursus spelaeus* și un răzător din jaspă roșie, puțin lucrat, lucrarea aceasta însă ne arată caracterul tehnicei aurignaciene. Delă 0.5—0.8 m. stratul a constat din aceeași argilă, a fost însă puțin mai brun. Și în acesta am dat de urme de cărbuni într-o adâncime de 0.8 m.

În peșterea numită *Balogu* sondajul mi-a arătat următoarea

situație stratigrafică: sus dela 0—0·15 m. am dat de un strat de humă neagră-brună plin de pietre de var, de cărbuni, și de hârburi aeneolitice. Dela 0·15—0·55 m. (n'am mers mai afund) am constatat un strat de argilă nisipoasă brună-roșiatică, în care am găsit multe bucăți de cărbuni și de oase de *Ursus spelaeus*, intenționat crăpate.¹⁾

În *Groapa lupului* sus am avut un strat de o grosime de 5—10 cm., constătător din humă argiloasă, plin de pietre de var și hârburi moderne, provenite dela păstorii, cari în timp de ploaie se retrag aici cu oile lor, — sub el am dat de un strat neatins de argilă nisipoasă brună-gălbuie, cu multe pietre de var și ici-colo cu câte un cărbune și oase de *Ursus spelaeus*, în parte intenționat crepate. Cu sondajul acesta am mers până la o adâncime de 60 cm.

În *Peștera boului* lângă comuna Lorău dl *Breuil* a dat de urme paleolitice, reprezentate cu câteva lame atipice²⁾ și cu resturile de *Ursus spelaeus*. Sus în stratul aluvial a găsit hârburi aeneolitice.

În acest timp eu am cercetat grota numită *Piatra corbului* în hotarul comunei Banlaca (jud. Bihor) precum și două „abris sous roche“ lângă această grotă. Săpăturile mele aici au avut un rezultat de tot negativ.

În Buzeul Ardelean, respective în Valea cremenei lângă Sita am verificat întâiu starea, în care s'a aflat materialul Dlui *I. Teutsch* din Brașov, apoi am tras un sondaj pe o terasă mai inferioară, a râulețului V. Cremenei, în grădina lui *Dinu Buzea*. Situația stratigrafică e următoarea: sus avem un strat de argilă plastică, puțin nisipoasă, în care se află împrăștiați cărbuni și unelte, nuclei de silix și de piatră de nisip opalizată. Aceasta e starea și mai jos dela 0·3—0·6 m., argila e însă puțin mai nisipoasă. Mai jos argila e de tot nisipoasă, e plină de pietre de nisip și e sterilă.

Această stare stratigrafică am constatat-o și mai sus cu 5 metri, în nivelul săpăturilor lui *Teutsch*.

Nuclei, resturi de fabricare, unelte pe jumătate, mai rar complet lucrate, ies în bogăție mare la suprafață. Sunt de caracter aurignacien mijlociu.

¹⁾ Muzeul județean din Deva posedă o frumoasă colecție de ceramică aeneolitică din peștera Balogu.

²⁾ În lucrarea dlui *Breuil* susmenționată e publicată la fig. 11. sub No. 5. o lamă ovoidă.

Dacă ne urcăm dela poalele *Dealului Negru* pe lângă Valea Cremenei, la poalele dealului *Gâlma* ne aflăm pe o terasă diluvială, pe care s-a așezat familia *Crăciun*, care s'a sporit și astfel s'a născut aici un cătun mic: Crăciunești. Ori și unde pășim, dăm de bulgări de silex, ba chiar și de așchii din ei crăpate, între cari se află unelte gata, mai des răzătoare cu caracterul aurignacienului mijlociu.

Aceasta-i situația și dacă ne scoborâm pe panta terasei în valea râului *Chichereu*, unde deja la suprafață se poate aduna un material însemnat, scormonind ici-colo pe panta terasei, putem constata, că e plină de material brut (silex, jaspă, cvart), de nuclei, de așchii etc. Aici a găsit *Teutsch* un vârf de lance, care aparține deja subepocii solutréene.¹⁾ Și eu am dat de două lame de silex, lucrate cu o tehnică solutréenă.

Părerea mea este: deoarece aici pe Dealul Negru și în jurul lui silexul, jaspă, piatra de nisip opalizată, cvartul etc. se află în situ într-o bogăție foarte mare, vânătorii aurignacieni și solutréeni s-au așezat aici, au avut adevărate ateliere și cu produsele lor au făcut un comerț de schimb în întreg jurul teritoriului acestuia. Deci nu numai dincoace, ci și dincolo de Carpați.

Spre Sudwest de aici se află dealul Cremenea și un alt râuleț cu numele Valea Cremenei (lângă râul Buzeul Mic). După cele mai sus arătate nu mai e nevoie, să accentuez importanța acestor teritorii din punctul de vedere al paleoliticului din Ardeal. Sunt convins că cercetările, ce se vor face și aici, ne vor duce la dovezi importante, atât ce privește cultura paleolitică superioară de aici, cât și extinderea ei și direcția acestei extinderi.

E de remarcat, că oseminte n-a găsit nici *Teutsch* în 1911 și n'am dat nici eu de resturi faunistice, sau de unelte de os.

Materialul foarte bogat săpat și adunat de Dl *Teutsch*²⁾ și de mine, în care se află afară de nuclei și multe țandăre, căzături de fabricare, ne dovedește clar, că aici avem a face cu adevărate ateliere. Cu această împrejurare e în legătură și faptul, că în așa de mare număr se găsesc produse numai pe jumătate lucrate. Marea extindere a obiectelor de asemenea e de amintit.

În peștera Igrîț, lângă comuna Peșteră (jud. Bihor) încă în 1913 am început săpăturile mele. Scopul meu de atunci era: con-

¹⁾ Publicată la Breuil 1. c. fig. 3. No. 1.

²⁾ Publicat în parte la Breuil. Loc. cit. fig. 4—10.

statarea, oare a trăit omul paleolitic în această peșteră și prin ce fel de animale e reprezentată fauna ei?

Atunci am dat de un material frumos din epoca mousteriană, reprezentată prin răzătoare din cuarț alb,¹⁾ apoi de resturi aurignaciene inferioare, între cari un vârf de lance, lucrat din os,²⁾ e recolta cea mai importantă. Tot atunci am constatat, că omul aurignacien și moustérien din această peșteră, în lipsa materialului de piatră potrivit, s'a servit pentru unele scopuri cu unelte atipice de os, lucrate în felul silexului.³⁾ Fauna era reprezentată prin *Ursus spelaeus*. *Hyaena spelaea*, *Felis leo spelaea*, *Canis lupus spelaeus* și am găsit și câteva măsele de *Equus caballus foss.*

Cercetările făcute în societatea dlui *Breuil* au întărit fixările din 1913.

În peștera dela Cioclovina tot aceste două subepoci paleolitice sunt reprezentate, atât prin rezultatele săpăturilor din 1911, cât și prin ale celor din 1921, cu adaogarea, că dispunem de câteva silexuri cu rețușări precipite, deci cu caracter aurignacien mijlociu. Există însă o mare deosebire între aceste două peșteri, și anume: în peștera dela Cioclovina resturile culturale aurignaciene zăceau în situ, pe când cele moustériene au fost găsite în al doilea loc, transportate de apă acolo, unde s'au aflat. Fauna e reprezentată numai prin *Ursus spelaeus*.

Sgârieturile murale considerate ca rezultatul muncii omenești, conform părerii dlui *Breuil*, au devenit dela reptile.

Vara aceasta a doua oară am luat parte la conducerea și controlarea săpăturilor din peștera depe Bordul Mare, de lângă Ohaba Ponor (jud. Hunedoara). Și aici tot cu epoca moustérienă tipică și cu cea aurignacienă inferioară avem de lucru. Bogăția materialului moustérien mă îndeamnă, să stipulez și aici un atelier pentru fabricarea uneltelor. Deocamdată s'a săpat numai în partea anterioară a peșterii, pentru Muzeul din Deva, cu ajutorul mult prețuit al dlui director *Mallász*. Rezultatele se vor publica într'o monografie specială.

Prin cercetările executate până astăzi putem constata, că în Ardeal e reprezentată cultura acheuléenă prin răzătorul găsit de către dl. *Breuil* lângă Căpușul Mic, — ceea moustérienă, prin răzătorul dela Turnișor, dela Tăietura turcului de lângă Cețățuia

¹⁾ Ibidem Fig. 11. No. 1, 2, 3, 4.

²⁾ Ibidem fig. 13. No. 6.

³⁾ Ibidem fig. 12. No. 1—5.

Clujului, răzătoarele dela Andrașhazapusta de lângă Nădășel au în parte caracter moustérien, — cea aurignacienă inferioară în peșterile dela Cioclovina, Ohaba Ponor, Crăciunești, Igrîț și prin lama dela Lona Săsească, — cea aurignacienă mijlocie în peștera dela Cioclovina, Valea Cremenei, Crăciunești, Valea Chichereului, — cultura solutréenă în valea Chichereului și pe urmă probabil și cea magdalenienă prin rezultatele lui Koch din peștera dela Someșul Rece.

Săpăturile ce se vor continua în prima groță depe Coasta vacii dela Federi, apoi cercetările de verificare în peștera dela Merești, pe terasa între Cerna și Streiu la Buitur, la Turea, credem că ne vor da lămuririle necesare despre origina produselor găsite aici, precum și despre împrejurările naturale, în cari au trăit producătorii lor.

Aceste cercetări ne-au costat 32.322-lei, din care sumă 30.000 lei s'au acoperit de către Universitatea din Cluj, 2.322 lei de către Comisiunea Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania.

Bogăția materialului cultural din epoca paleolitică din Ardeal, ne impun două datorii, una locală și una generală. Cea locală nu se poate mulțumi numai cu continuarea lucrărilor începute și cu verificarea produselor răzlețe, ci avem să estindem terenul muncii prin descoperirea succesivă a celorlalte peșteri, cari au putut fi locuite, și prin cercetarea teraselor fluviilor noastre. Buitur, Lona Săsească, Andrașhazapusta, răzătoarele găsite de mine lângă Turnișor în pietrișul râului Țibin, etc. vorbesc clar despre bogăția, ce e ascunsă în aceste terase.

Cercetările acestea vor trebui făcute și în Vechiul Regat, precum și în alte părți ale țării. La Vitănești și la Colacu dl Breuil a dat de urme paleolitice, fapt, care ne asigură, că prin estinderea muncii acum amintite le vom găsi legăturile atât spre Sud cu Bulgaria,¹⁾ cât și spre Nordost și Ost cu Sudul Rusiei, unde cercetările magdaleniene din strada Kyrill din Kiew și peninsula Krim²⁾ ne invită, ca să fixăm pe teritoriul nostru, în ce contact cultural am stat în paleoliticul superior cu acest teritoriu imens.

Prin aceasta am atins și scopul general. Stăm în mijlocul

¹⁾ Cercetările din peștera mică de lângă Tirnovo, Bulletin de la Soc. Arch. Bulgare, II. 1911. pp. 255—256, apoi din peștera Moravitsa de lângă Glojáné, ibidem III. 1912 p. 290.

²⁾ M. Hoernes: Der diluviale Mensch in Europa, Braunschweig 1903 pp. 182—183. — G. et A. de Mortillet: La Préhistoire, Paris 1910 p. 657.

Europei, în calea valurilor popoarelor, în posesiunea bogățiilor naturale, cari au avut în tot cursul preistoriei o putere atrăgătoare mare. Bogăția culturii aurignaciene, resturile culturii solutréene din Valea Chichereului vorbesc clar despre datoria și scopul general.

Azi știm cu siguranță, că între epoca pleistocenă și cea holo-cenă, din punctul de vedere cultural, n'a existat hiatusul presupus mai înainte. Mesolithicul Italiei, Sudvestului, Vestului și Nord-vestului Europei e un timp adevărat de tranziție. Știm că Sudul Rusiei n'a fost acoperit de gheață, deci aici viața n'a putut înceta, astfel n'a încetat nici cultura paleoliticului superior, numai cercetările ne lipsesc deocamdată. Cele dela Kiew și peninsula Krim, să nici nu mai vorbesc deocamdată despre cele din Polonia actuală,¹⁾ ne arată perspectiva favorabilă.

Și dacă știm, că și Siberia și-a avut paleoliticul său,²⁾ că au dat de urme și în Siria și Palestina unde *I. Bayer* a constatat, că cultura campignyenă (adecă mesolitică) e continuarea celei paleolitice,³⁾ ce perspectivă mare se deschide înaintea ochilor noștri, între cadrele căreia fiecare cercetare pe teritoriile noastre își are afară de valoarea științifică locală și pe cea generală.

II. 1. Încă în luna Mai am început descoperirea stațiunii aeneolitice din comuna Biharia (jud. Bihor) pentru Muzcul din Oradea Mare, asupra căreia stațiuni s'au înmormântat în sec. IV, XI—XIII, după Chr. S'au descoperit 373 de morminte, despre cari cu această ocazie n'am de referat. Am însă să vorbesc barem puțin despre stațiunea aeneolitică, ce s'a fixat sub cimitir, în parte distrusă prin înmormântările cimiterului acestuia.

Mi-a reușit a fixa patru locuințe oblonge, în parte adâncite în argilă și două rotunde, tot așa adâncite în argila terasei, pe care s'au așezat locuitorii acestei stațiuni. Una e rotundă în forma stupului de albină, pe la mijloc se lățește, cealaltă de asemenea rotundă, fără să se lătească la mijloc, are însă pe la fund o margine de 35 cm., prin care fundul i se îngustează. La fundul amândurora am dat de urme de foc. Resturile mobile

¹⁾ Conf. *Hoernes* op. cit. pp. 172. *L. Kozłowsky*: Starsza epoka kamienna. Polsce (Poznanskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, prace komisji archeologicznej), Posen 1922.

²⁾ *G. et A. Mortillet* op. cit. pp. 593—594.

³⁾ *I. Bayer*: Alter und Wesen der Askalonkultur. Mannus XV. 1923 pp. 137—206. *H. Schmidt*: Vorgeschichte Europas, I. Leipzig 1924 p. 39.

constau din hârburi aeneolitice, pietre de zdrobit semințe, greutatea de plasă, mărgelile din argilă, răzătoare din obsidiană, bucăți din lînchea de aramă roșie, grunji mai mici din această materie și un vârf de pumnal triunghiular, tot din aramă roșie. Toate acestea s'au aflat în parte între morminte, adică nu în situ, în parte în locuințe, sau și pe lângă vetrele de foc, între cari am constatat una prevăzută cu grătar de argilă. O monografie specială va urma după terminarea săpăturilor.

2. Tot pentru Muzeul din Oradea Mare am făcut o mică săpătură la Valea lui Mihai (jud. Bihor) nu departe dela gară, pe terasa dreaptă a fluviului Er, în grădina lui *Iosif Ráthonyi*, descoperind aici restul unei stațiuni neolitico-aeneolitice. Monumentele imobile sunt trei locuințe oblonge, vetrele de foc, așezate pe ele. O locuință a avut și o încăpere subterană. O descriere specială va urma în curând despre această săpătură.

3. Cu această ocazie am fixat lângă comuna Otomani (jud. Bihor) o stațiune foarte importantă pe o insulă a fluviului Er, a cărei viață s'a început la sfârșitul neoliticului și a durat și în epoca de bronz. Cu ea e contemporană cea de pe Cetățuia comunei, întărită cu șanțuri.

4. Rugat de către *Societatea Kölcsey din Arad* și însărcinat de către inspectoratul general al muzeelor din fosta Ungarie, încă în 1910 am început descoperirea stațiunii de pe *Șanțul cel Mare*, dintre comunele Pecica și Semeș.¹⁾ Pentru Palatul Cultural din Arad și anul acesta am continuat lucrările pe stațiunea aceasta excelentă, având cele materiale în parte dela oraș și județ și 5000 lei dela *Societatea Kölcsey*, cari și azi își simte datoria, ca cercetările din județ să fie sprijinite și din partea ei. Anul acesta am lucrat pe partea nordestică a stațiunii și m'am apucat și la cea sudestică, unde au încetat lucrările în 1911.

Rezultatele imobile — fețele de casă, vetrele de foc etc., — le-am pus pe hartă, ce se continuă din an în an, când sunt în stare de a lucra aici, iar cele mobile: o bogăție neașteptată în răzătoare și așchii de silex, obsidiană, sfredeli, ferestree etc., pe lângă podoabele și uneltele de aramă roșie, o ceramică atât din punctul de vedere tehnic, tipologic, cât și estetic, găsită la fundul stațiunii, în stratul inferior, ne vorbesc clar, că suntem la sfârșitul epocii

¹⁾ *Dr. Roska Márton*: Asatás a pécska-szemlaki határban levő Nagysánczon, Dolgozatok-Travaux III. 1912. (Rezultatele săpăturii din 1910).

neolitice, iar progresele neolitice n'au trecut fără efect asupra erii aeneolitice, ba chiar trec în unele privințe și în epoca de bronz, în care se continuă viața pe această stațiune, pe care au găzduit și celții, iar urmele culturale găsite în apropierea suprafeței, ne dovedesc că și Goții au trecut pe aici. Colecția preistorică a Palatului Cultural e foarte bogată în rămășițe culturale de aici, o parte însă a acestei colecții o să fie verificată prin săpăturile, ce se fac din an în an. Astfel scopul săpăturilor e îndoit.

Șanțul cel Mare e un promontor al malului drept al Mureșului, despărțit de mal printr'un șanț lat și adânc. Intreg malul fluviului, și în sus și în jos, e plin de rămășițe culturale contemporane, de o mulțime de stațiuni, așa că nu mă înșel, dacă presupun aici un așezământ dublu: malul drept al Mureșului a fost teritoriul adevărat unde și-au petrecut viața vânătorii, pescarii, agri- și viticultorii din părțile acestea, iar Șanțul cel Mare a fost refugiul lor în caz de pericol.

Aproape toată colecția preistorică a Palatului cultural din Arad constă din cercetări de pe Șanțul cel Mare. Cele materiale ale acestui institut nu sunt de ajuns, să se poată continua lucrările conform importanței stațiunii. Arad fiind îndestulit cu material științific de aici, Muzeele cele mai mari ar avea datoria, să ia parte la continuarea și terminarea lucrărilor de aici, procurându-și astfel fiecare un material însemnat de comparație.

În apropierea Șanțului Mare se pomenesc șanțuri romane. Iată un nou indiciu, care ne impune datoria, ca și în părțile acestea să se înceapă o muncă mai intensivă.

5. Dela 1909 lucrez în Periamoș (jud. Torontal) pentru Muzeul Bănățean din Timișoara¹⁾ descoperind o stațiune închisă spre West dela comună pe așa numitul Schanzhügel și una spre Ost dela comună, pe șura părții decimale (Zenenscheuer). Amândouă stațiunile se încep cu epoca aeneolitică și viața lor durează până în epoca de bronz.

¹⁾ Dr. Roska Márton: Ásatás a perjámosi Sánchalmon. Földrajzi Közlemények XXXIX 1911. și franțuzește separat tot acolo. (Rezultatele din 1909). Idem: Ásatás a perjámosi Sánchalmon, Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1913 și 1914, unde s'au publicat rezultatele săpăturilor executate în 1909—1912. Idem: Săpăturile arheologice dela Periamoș (Banat), Gemina, Timișoara, I. 1923 unde s'au publicat în parte rezultatele săpăturilor din 1913 și 1921. Toate despre Schanzhügel. Idem: Despre importanța cercetărilor preistorice în Banat, Arhivele Olteniei, II, 1923 pp. 466—469.

Și aici, și colo avem încă urme de așezământ gotic. Spre Ost dela comună am constatat, că aici avem a face și cu un cimitir gotic, care în parte e nimicit prin așezări din sec. X, XI, XVII, XVIII. Pe Schanzhügel am dat și de urme de clădiri din sec. XV. XVI. Anul acesta am lucrat pe Zenescheuer, fiind acest teritoriu foarte periclitat. O monografie specială va urma atât despre stațiunea aceasta deschisă, cât și despre Schanzhügel, care, spre E. V. și N. este înconjurat de un șanț, iar spre Sud a fost apărat de către Mureș, care încă nu și-a tăiat alvia mai îngustă. Azi curge canalul Aranca la poalele stațiunii.

Am să amintesc, că și stațiunea aceasta a fost dublă : partea închisă de șanțul mai sus amintit și apărată de către Mureș a fost adevăratul refugiu, afară de acesta a trăit majoritatea populației, s'a petrecut viața economică. O comparație între Șanțul cel mare și stațiunile din Periamoș ne dau puncte fixe foarte importante în privința cronologiei.

Iată fenomenele externe, între cari se desfășură caracteristicile cronologice : Malul drept al Mureșului e mai înalt pe aceste părți decât cel stâng, pe acela prin urmare s'a putut așeza omul mai curând, decât pe cel din urmă. Primii coloniști s'au așezat pe terasa cea mai inferioară a Mureșului. După ce a crescut apa fluviului, au fost siliți, să se retragă în regiuni mai înalte, lăsându-și aici dovezile stării culturale a lor. Cele mai multe unelte s'au produs din silex, obsidiană, cari sunt mai numeroase, decât cele din os. Lucrarea acestor unelte e încă în multe privințe tipic neolitică. Cu ele împreună s'au găsit ace, sule, cârlige de pescuit etc., din aramă roșie, apoi brățară tot din acest material. Am dat și de două bucăți de hârburi vopsite. Tehnica hârburilor e fină, vopseala e însă cam proastă din punctul de vedere tehnic. Vasul n'a fost ars din nou, după ce s'a vopsit. Nămolul steril, ce s'a așezat pe acest strat, crește până la o grosime de 1 m. Pe acesta s'au așezat iarăși coloniștii, deja în adevărata epocă aeneolitică și viața lor culturală n'a mai încetat decât în epoca de bronz. Viața merge paralel în stratul al doilea de pe Șanțul cel Mare, pe colina spre West dela Periamoș, pe malul stâng al Mureșului spre Ost dela Periamoș și tot paralel merge o vreme și la începutul epocii de bronz. În Periamoș încetează viața mai curând, pe Șanțul cel Mare durează și mai departe.

Iată cadrele între cari se desfășoară punctele fixe ale cronologiei.

Unele caracteristice ne conduc până la Troia spre Sudost, iar altele spre Nordwest până 'n jurul Breslului.

Iată importanța stațiunilor acestora din punctul de vedere geografic, care crește prin legăturile spre Ost și Italia.

Iese din cadrele raportului acestuia, să fac o comparație între aeneoliticul peșterilor din Ardeal, despre care am vorbit în prima parte a raportului meu și între produsele aeneolitice găsite pe malurile fluviilor. Cu această ocazie numai atâta, că sunt puține caracteristice asemănătoare, în întregime avem a face cu două facies (înfățișări) de cultură, cari o să se bazeze pe cauze etnograice, precum și pe fenomene naturale și economice, diferite.

Cluj, la 10 Octomvrie 1924.

Dr. Martin Roska

IV. Săpăturile arheologice dela Poiana Selei de lângă Sarmisegethusa

Spre nord-est dela Sarmisegethusa se ridică dealul Selea cu o frumoasă poiană în partea sud-estică, Poiana Selei. În partea sud-vestică a poianei se găsește o șură dela care spre nord-est găsim cam în 20 m. lungime și 1·50—1·30 lățime o grămadă de pietre așezată în forma unui „zid“ despre care se zice că ar fi „rămășițele din zidul unei cetăți ciclopice dace“. Un șanț de pământ de 1 m. lat și $\frac{1}{2}$ m. înalt se vede pornind din ambele capete ale acestui zid — am zis că se „vede“ pentru că legătura „zidului“ și a șanțului nu se poate observa precis în tot locul — și acest zid închide în forma unui pătrat jumătate din poiană. Pentru a-i constata construcția am săpat în partea răsăriteană a „zidului“ și am făcut și o secțiune transversală; era format din pietre simple de mărimea unei pâini mai mici. Sub aceste pietre la o adâncime de $\frac{1}{2}$ m. și 1 m. am găsit sfărâmături de cărămidă romană.

La partea apuseană a zidului, cam la 1·2 m. distanță dela locul primei cercetări — se afla o ridicătură cu un diametru de 1·5 m., în forma unui semicerc. Pe suprafață se aflau bucăți de olane romane. Sub pajiște, am găsit un strat de piatră, format din roce de aceeași mărime și calitate ca și cel de mai înainte, cu numeroase bucăți de olane romane. Continuându-mi aici cercetările am dat de o grămadă de pietre în forma unui „zid“ de 1·10 m. gros și 70 cm. adânc. Urmărind acest „zid“ în direcția Nord-vestică am constatat că se îngustează treptat și pe urmă se contopește cu stratul de piatră, — care se află imediat sub pajiște spre răsărit la 2 m., spre apus la 7 m. distanță. Inșă spre sud-est luând în considerare înclinarea solului se continuă la o înălțime de 35—40 cm. până la 1·50 cm. depărtare de „zidul ciclopic“.

Niți aici nu este între pietre o legătură de mortar, ci numai pământ simplu, identic cu acel din poiană. Intre pietre și sub ele la o adâncime, care variază între 25, 30, 35, 40 cm. am găsit urme de cărbuni, bucăți de olane romane. Intr'un alt loc la 63 cm. adâncime dela suprafață am găsit chiar în zid fragmentele unui

vas La Tène de culoare cenușie și sfărâmături de vase greco-romane de culoare roșcată.

Dela șură spre sud, în tufișul de stejar, atât pe suprafață cât și în gropi se află o mulțime de pietre împrăștiate neregulat. După cum spunea un muncitor, care a lucrat aici ca fecior tânăr, șura a fost construită din pietre scoase de aici. Cercetând în locul unde a spus el, am ajuns de grabă la rezultat, dând de un zid în „opus incertum“ cu tencuială albă. Am descoperit aici un edificiu cu dimensiunea interioară de 10·80×7·65 m. Păretele avea 75 cm. grosime. A fost numai un singur edificiu cu o singură încăpere. În partea nordică păretele s'a păstrat cam la 75 cm. înălțime. Însă păretele sudic care era ridicat chiar în marginea prăpăstioasă a poianei aproape în întregime s'a surpat. Păreții din spre est și vest în unele locuri sunt stricați folosindu-se materialul la edificarea șurei. Urmă de ușe nu se găsește. Afară de câteva bucăți de cuie, cărămizi, bucăți de olane, oase, o mulțime de bucăți din vase romane mai mult sau mai puțin rudimentar luate o bucată de oglindă de argint a ieșit la iveală împreună cu o bucată de olană stampilată, în colțul nord-estic exterior a zidului. În tranșeul interior de lângă păretele răsăritean am găsit o monedă de bronz rău păstrată a lui Marcus Aurelius, iar pe dărămăturile interioare de lângă zidul sudic un denar de argint a lui Traianus din anul 98 p. C.

Muncitorul despre care am vorbit mai înainte mi-a amintit încă de un loc în vecinătatea edificiului săpat unde el a găsit; tencuială de culoare roșietică, dar nici acest zid, nici cărămizile amintite și de alții de o dimensiune 1×1 m. și nici alte urme de edificiu nu am putut să aflăm din cauza timpului scurt și-a vremii ploioase. Asemenea fără rezultat ni s'a sfârșit revizuirea laturilor spălate de apă ale poianei, precum și cercetările făcute în gropile pe cari le-am săpat în cele 2 dâmburi aflătoare de ambele laturi ale „Pasului Selea“ despre cari se spune că ar fi fost fortificațiuni.

Alexandru Ferenczi.

V. Cercetări arheologice în munții Hunedoarei

Cercetările întreprinse în vara anului 1921 duseseră la stabilirea unui grup unitar de fortificații anteromane: Cetăți pe înălțimile care domină cele două văi, Apa Orașului (Costești și Blidaru) și Valea Luncanilor (Piatra roșie), închizând drumul dinspre Miazănoapte (Valea Mureșului) spre marea cetate de pe ramificația Muncelului (culmea Godeanului), cunoscută sub numele de Grădiștea Muncelului“ (v. Raportul Comisiunii pe 1921—22).

Campania din 1914, întreprinsă cu fonduri puse la dispoziție de Onor. Comisiune a Monumentelor istorice, Secția Cluj, a avut drept obiectiv pe această din urmă.

S'a cercetat în primul rând monumentul circular din exteriorul cetății. S'a săpat jumătatea cea mai bine păstrată. Monumentul are forma unui cerc perfect, neacoperit, cu împrejmuirea formată din două rânduri de pietre, unul exterior, continuu, din pietre mari, regulat tăiate și așezate lipit una de alta, altul interior, lipit de cellalt și alcătuit din grupe de câte șapte pietre așezate vertical și despărțite una de alta printr'un spațiu de c. 0'06 m. Circumferința este perfectă, pietrele de andezit (adus aici din carierele dela Deva) sunt lucrate cu o rară perfecțiune tehnică.

În întreaga circumferință, după socotelile făcute, au intrat 28 de grupe de câte 7 pietre. Interiorul cercului este o arie formată din mai multe strate de pământ bătut și ars.

Această construcție este ridicată peste alta mai veche alcătuită din șiruri de pietre în linie dreaptă, pietre de calcar tăiate într'o formă mai mult sau mai puțin cubică. Printre acestea se găsesc și bolovani de pământ ars și lemn, de aceeași formă. Șirurile acestea se întind de-alungul terasei în mijlocul căreia se găsește cercul în chestiune. Terasa însăși este o creație omenească, astfel că din capul locului ne-am dus cu gândul la un sanctuar în legătură cu credințele religioase ale potentatului care, din cetatea de alături, stăpâna peste aceste ținuturi. O serie de alte rămășițe scoase la iveală de săpăturile anterioare ne întăresc în această părere.

Paralel cu aceasta am căutat să studiem structura zidului de înconjur al cetății, și am stabilit două epoci. În prima epocă zidul era construit din gard și cherpic de pământ bine frământat și bine lustruit pe dinafară. Zidul acesta primitiv a fost ars și dărâmat iar de-asupra lui a fost apoi ridicat zidul ale cărui ruine se văd astăzi, gros de c. 3·50 m. făcut din pietre de calcar scoicos, regulat tăiate și așezate în rânduri egale fără nici un fel de mortar: o tehnică foarte curioasă pe care am remarcat-o și în raportul mai sus citat. Am stabilit în această campanie și locul a două porți monumentale, cu stâlpi și arcuri de andezit.

În general întreagă această Campanie ne-a pus în față o sumă de probleme, pe care, în starea cunoștințelor noastre de astăzi, nu le-am putea cu toată siguranța rezolvi. De aceea, la sfârșitul campaniei am încercat să vedem dacă nu ar fi cu puțință să învățăm ceva din studiul celorlalte cetăți mai mici. Și astfel, am practicat un sondagiu la prima dintre ele, la „Cetățuia Costești“. Rezultatele au întrecut ori-ce așteptare. Reluând săpătura unui țaran care scosese piatră de acolo, am dat din capul locului peste zidul unui turn, construit din lespezi de piatră de calcar regulat tăiate și așezate pe o față și pe alta a zidului în strate de dimensiuni egale și retrăgându-se puțin în interior unul față de altul. Scărișarea aceasta a stratelor dau zidului în exterior o puternică aparență de soliditate. Cele de pe fața interioară a zidului sunt așezate exact unul peste altul. Spațiul dintre aceste strate, este umplut cu pietre brute de aceeaș natură, cu sfărâmături de stâncă locală și pământ. Întreg zidul, astfel alcătuit, are o grosime de c. 3·50 m. ca și cel dela Grădiștea. Se deosebește de acela prin aceea că aici la fiecare strat, la distanțe aproape egale de c. 1·00 m., în partea superioară a lui pietrele au un sghiab tăiat în „coadă de rândunică“, cu partea mai lată în exterior, astfel că zidul întreg este ciuruit de sus până jos. Pietrele dela colțuri nu au sghiabul aparent, ci în interior, astfel că este cu totul invizibil, stratele superioare acoperindu-l cu totul. Ast-fel de sghiaburi se observă, însă foarte rar, și la zidul cetății „Grădiștea Muncelului“, dar mai regulat la zidul cetății de pe vârful „Piatra roșie“, cât se poate vedea din săpăturile anterioare.

Orice încercare de explicare a acestor curioase particularități se izbește de greutăți serioase, întru cât nu se poate ști deocamdată cărei întrebuițări practice se pot datori.

Cetatea aceasta dela Costești, care se întinde pe terasele

superioare ale dealului, este închisă cu un val, așa cum am relatat în raportul citat. Construcția acestui val este deosebit de interesantă și ea ne lămurește cum a fost construit și primul val dela Grădiște: O palisadă dublă, foarte puternică, din stâlpi groși de c. 0.15 m. și din împletitură de nuiele de grosimi diferite; între aceste două garduri sfărâmături de stâncă (gneiss) și pământ bătut, iar în exterior lipeală groasă de pământ amestecat cu pleavă (cherpic). Zidul acesta primitiv trebuie să fi fost destul de monumental pentru ca resturile lui să formeze astăzi un val înalt pe alocuri de peste 2 m.

Tot în legătură cu turnul pomenit s'a dat și peste o curioasă îngrămădire de pietre, printre cari opt în formă de tamburi așa cum s'a găsit și la Grădiște.

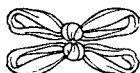
Rezultatele acestea neașteptate pe care le-au dat simplele sondajii practicate la Costești, m'au făcut să schimb cu totul planul general al cercetărilor acestor cetăți, pe care îl elaborasem încă din 1921, anume: În loc ca să începem cu studiul cetății principale, prin urmare a celei mai mari și deci a celei mai complicate, să studiem în amănunțimi și la rând pe celelalte, și anume în ordinea următoare: Costești, Blițaru, Pietra roșie cu împrejurimile și apoi să atacăm, înarmați cu mai multe cunoștințe, cetatea principală de pe Muscel.

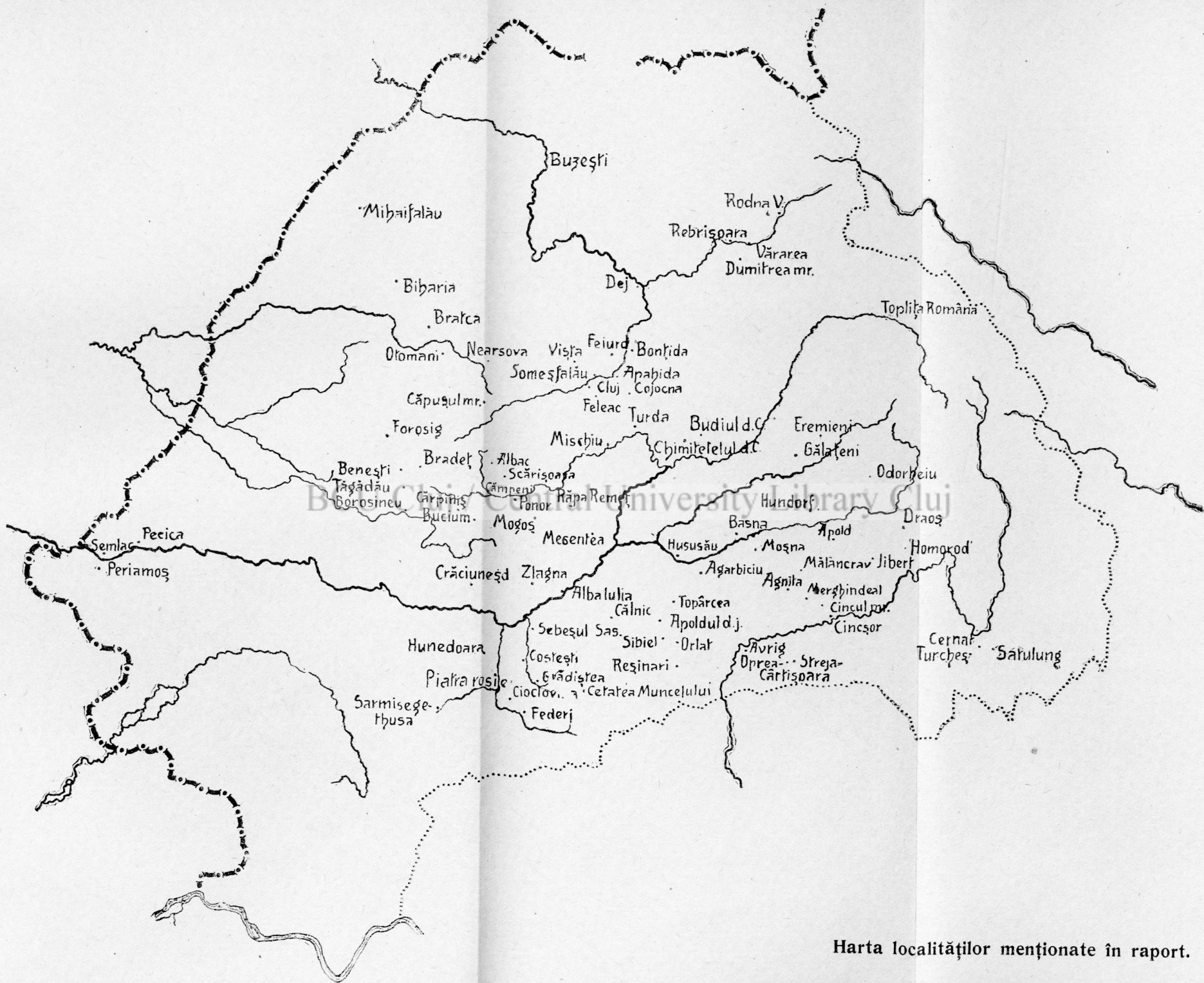
Săpăturile întreprinse la Costești până la data apariției acestui Anuar, prin rezultatele lor surprinzătoare, ne-au întărit în credința că suntem pe calea cea bună.

D. M. Teodorescu.

CUPRINSUL

	Pag.
1. Raport cu privire la lucrările din al treilea an de funcționare 1924. Const. Daicoviciu.	5
2. Raport către Onor. Comisiune pentru conservarea monumentelor istorice din Transilvania, I. Lupaș.	15
3. Raport către Onor. Comisiune a monumentelor istorice Cluj, M. Csaki.	19
4. Cercetări preistorice în anul 1924. Dr. M. Roska.	25
5. Săpături arheologice dela Poiana Selei de lângă Sarmisegethusa . . Al. Ferenczi.	38
6. Cercetări arheologice în munții Hunedoarei. D. M. Teodorescu.	40
Harta localităților menționate în raport.	

Harta localităților menționate în raport.